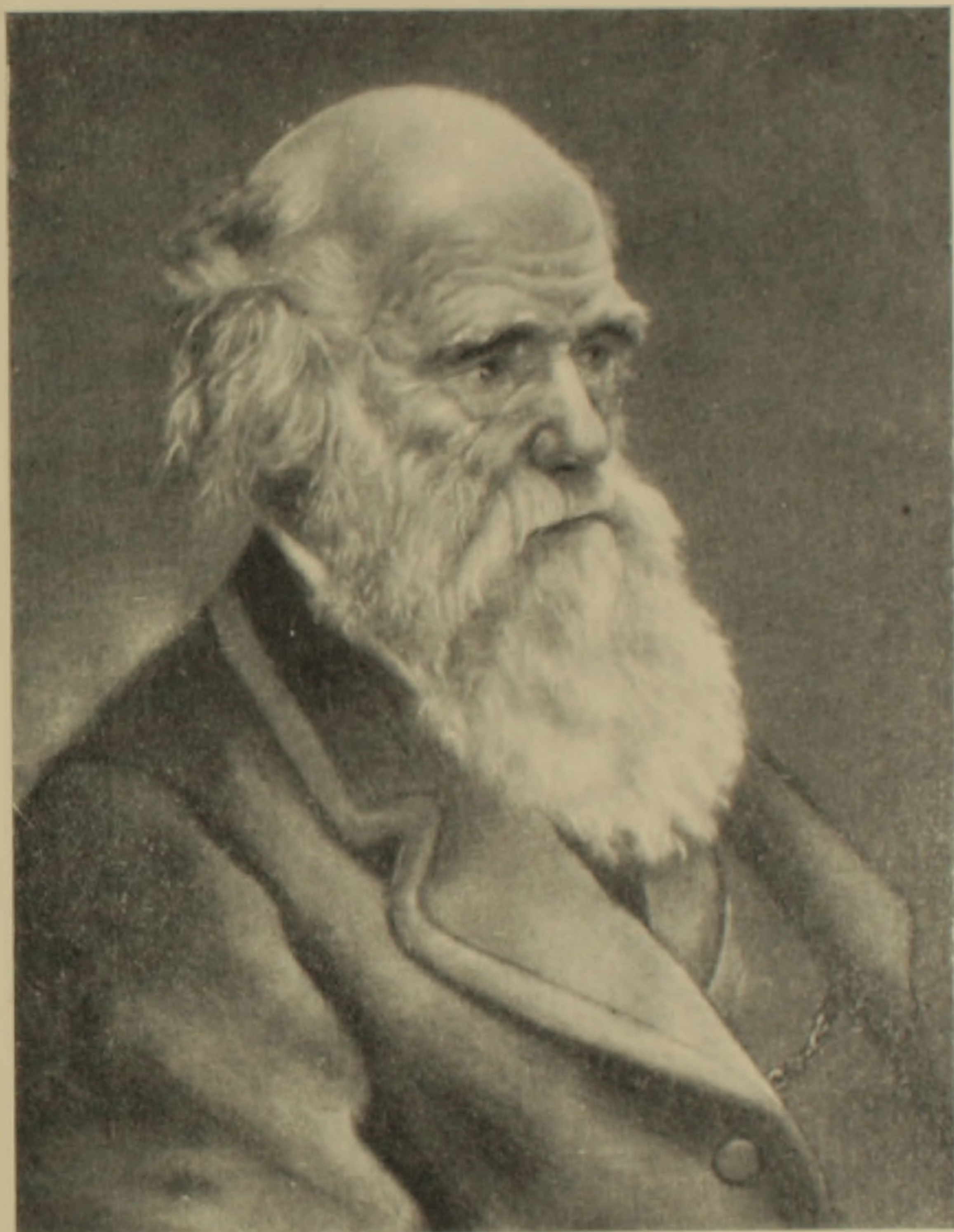

ЧАРЛЗ ДАРВИН
(1809—1892)

...Дарвин положил конец воззрению на виды животных и растений, как на ничем не связанные, случайные, „богом созданные“ и неизменяемые, и впервые поставил биологию на вполне научную почву, установив изменимость видов и преемственность между ними...*

В. И. Ленин.

Ռ. Բ. ԳԱՐՐԻՆՆԱՅԱՆ

ԳԱՐՎԻՆԻ ՈՒՍՄՈՒՆՔԻ ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐԸ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Արևմտահայ գրականություն մեջ շատ է զբաղվել գարվինիզմի և այդ ուսմունքի հետ տանջություն ունեցող հարցերի մասին: Դարվինի «Տեսակների ծագում»-ը աշխատություն լույս տեսնելու օրից (1859), չնայած այն բանին, որ գիտությունը վերջնականապես բնագույնից էվոլյուցիոն ուսմունքի դրույթները, բայց և այնպես բռնկվեց պայքար գարվինիզմի դեմ, ավելի կատաղի հարձակումներ կատարեց գարվինիզմի դեմ, երբ լույս տեսավ Դարվինի երկրորդ խոշոր աշխատությունը՝ «Մարդու ծագումը և սեռական ընտրությունը» (1871): Հասարակական գեղն իր ձեռքը վերցրած բուրժուազիան արդեն չէր կարող նախկին դրույթներով մոտենալ գարվինիզմին: Հայտնի է, որ մարքսիզմի կլասիկները՝ Մարքսը և Էնգելսը օգնություն չտվին Դարվինի ուսմունքը, շեշտեցին նրա մատերիալիստական, ուսույցիոն էությունը, միաժամանակ քննադատելով այն թերի կողմերը, որոնք առիթ էին տալիս բուրժուազիային իր շահերի տեսակետից խղճալիստորեն մեկնաբանելու գարվինիզմը:

Տարբեր մոտեցումներ էին ցուցաբերվում գարվինիզմին: Ոմանք լիովին բնագույնում էին գարվինիզմը, ընդգծելով նրա ուսույցիոն բնույթը, խոշոր նշանակությունը մատերիալիստական աշխարհայացքի համար, բոլոր տեսակի կրոնա-խղճալիստական գաղափարների դեմ ուղղված պայքարում, ուրիշները գարվինիզմն բնագույնում էին որոշ վերադասություններ, առանց կյանքի ծագման, մարդու ծագման պրոբլեմների, որոնց լուծման իրավունքը վերադասում էին կրոնին, երրորդները, լավ հասկանալով գարվինիզմի հակակրոնական էությունը, բացարձակապես դեմ էին գարվինիզմին ամբողջությամբ: Դարվինիզմի շուրջը կատաղի պայքար մղվեց ամեն տեղ, ուր մուտք գործեց Դարվինի ուսմունքի թարմ հոսանքը:

Այդ պայքարի արտացոլումը մենք տեսնում ենք նաև արևմտահայ միջավայրում: Արևմտահայ գրականությունը վաղուց լուրջ հետաքրքրություն էր ցուցաբերել գրական գիտությունների, մասնավորապես բնագիտության և նրա ճյուղը հանդիսացող բիոլոգիայի նկատմամբ: Բիոլոգիայի սկզբունքային, աշխարհայացքային պրոբլեմները պայքարի առարկա էին դեռ XIX դարի կեսերին և, հատկապես, երկրորդ կեսին:

Դարվինիզմի շուրջն ընթացող պայքարն իր արտացոլումը գտավ նաև արևմտահայ գրական գրականություն մեջ: Դարվինի աշխատությունների մասին, տարբեր պրոբլեմների կապակցությամբ, սկսեցին գրել հենց այդ աշխատությունների լույս տեսնելու օրից: Կային կողմնակիցներ, կային հակառակորդներ, կային և միջին ճանապարհ ընտրող հոսանքներ, որոնք չմիտնելով գարվինիզմի նշանակությունը, աշխատում

էին հաճախ Դարբինի մտքերի սխալ մեկնարանությամբ հաշտության կամ
մտքի զցել դարբինիզմի և կրօնի միջև:

Արեւմտահայ միջավայրում ամենատեղ հոսանքը վերջինն էր. այս
հոսանքն ունէր երկու ուղղություն. մեկը համոզված պաշտպանում էր դար-
բինիզմը, միայն մարդու ծագումը, կյանքի ծագումը վերագրում էր գեր-
բնական ուժին. այս հոսանքի կողմնակիցներ կային նաեւ կրօնավորների
մեջ, օրինակ, Մխիթարյան վանական բնագետների մեջ. մեծաք էլ, շրջա-
պատի խավարամիտ միջուկերից ազդված, գիտակցարար քողարկում էին
իրենց հայացքները կյանքի ծագման, մարդու ծագման վերաբերյալ, ակա-
մա իդեալիստներն էին մեկնարանում այդ հարցը, նույնիսկ օգտագործե-
լով այն հանգամանքը, որ Դարբինն էլ ոչինչ չէր ասել կյանքի ծագման
մասին, Դարբինին էլ վերագրեցին իրենց իդեալիստական մոտեցումը:

Մենք մտադիր չենք բոլոր հոսանքների վրա էլ կանգ առնել. այս
տեղ կխոսենք հատկապէս երկու արեւմտահայ գործիչների մասին, որոնք
աչքի էին ընկնում իրենց բնագիտական էրուդիցիայով և ճիշտ էին հաս-
կանում դարբինիզմի մատերիալիստական էությունը: Մեկը բնագետ-բժիշկ
Մալաքյանն է, մյուսը՝ Էլեմը: Մալաքյանը պայքարում էր հանուն դար-
բինիզմի՝ որպէս մատերիալիստական, հակակրօնական ուսմանքի, իսկ
Էլեմը պայքար էր մղում դարբինիզմը սխալ մեկնարանողների, դարբին-
իզմը բուրժուազիայի շահերին ծառայեցնողների, այսպէս կոչված, սո-
ցիալ-դարբինիստների դեմ:

Բժ. Մալաքյանը «Բյուրակն» հանդեսի աշխատակիցն էր: Մի շարք
համարներում 1898—1899 թվականներին Մալաքյանը տպագրել էր «Կյանքը
փիլիսոփայական կենսաբանություն» ակնարկը: Տալով կյանքի դարգաց-
ման վերաբերյալ պատմականորեն փոփոխվող հայացքների վերլուծումը
մատերիալիստական դիրքերից, Մալաքյանն անանձնապէս սրում է կրօնի
և գիտության, իդեալիզմի և մատերիալիզմի անհամատեղելիության հարցը:
Ահա թե ինչպէս է բնութագրում նա միջնադարը. «Անվանի և կեղծ փիլի-
սոփայությամբ, իր արտաոսց հավատներով, ուր արտակարգ նախապաշա-
րուսներ կախրելին Դիտողությունները իբր կեդրան ունենին վանքերը և իբր
կառավարող՝ կղերները, որոնք փոխանակ երեսփէներու, տեսիլներու պատ-
ճառք, ինչպէս փնտռելու, ամեն ինչ կաստվածացնելին և այսպէս թե բարո-
յապէս և թե ֆիզիկապէս կկուրացնէին մարդկային միտքը, առաջնոր-
դելով զանոնք հրաշքի, ցնորքներու աշխարհներու մեջ» («Բյուրակն»,
1899, էջ 606): 1911 թվականին յայտ է աւանդում Մալաքյանի
«Արարիչը գիտության առջև» աշխատությանը: Տարօրինակ վերնագիրը
հասկանալի է դառնում, երբ ծանոթանում ենք ամբողջ բովանդակու-
թյանը: Նրա նպատակն էր՝ վերջ տալ այն մտայնությանը, թե որեւէ կերպ
բնագիտությունը, նրա սկզբունքային, աշխարհայայցային պրոբլեմները
կարելի է համատեղել կրօնի հետ: Նա խոսում է և այնպիսի հարցերի մա-
սին, որոնք կապ ունեն կյանքի էվոլյուցիայի, փոփոխականության հետ:
այնպիսի բիոլոգիական պրոբլեմների մասին, որոնք նախադրյալներ են
ծառայում դարբինիզմի համար: Ահա այդ հարցերը. կար մամանակ, երբ
երկրի վրա մարդ չէր ապրում, հավանական փոփոխության տիեզերական
օրենքը, կյանքը, կենդանիները և բույսերը, կենդանիների աշխարհագրա-
կան բաշխումը, պալեոնտոլոգիայի նշանակությունը, կյանքի ծագման

պրոբլեմը, ինչ բան է տեսակը, կյանք թե՛ մահ, գործարանավոր և ան-
գործարանավոր մարմինների գանադանությունը, նյութապաշտ վարդա-
պետությունը, բարեշրջության (էվոլյուցիայի) ռաճվիրանները — բնաշրջ-
ման հիմնական օրենքները, գարվիկականությունը: Այս հարցերից արդեն
պարզ երևում է, որ հեղինակի նպատակն էր՝ շեշտել կյանքի միասնու-
թյունը, նրա ծագումը անկենդան աշխարհից և կապը վերջինիս հետ, նրա
էվոլյուցիան և այդ էվոլյուցիայի բնական ազդակները: Այս բոլոր հարցե-
րը սերտորեն կապված են իրար հետ, անհիմն են դուրս բերում իդեալիս-
տական աշխարհայեցողությունը, արտաքսում բնությանից գերբնականը:

Ներածականում հեղինակը նշում է իր հիմնական նպատակը՝ գրսեո-
րել գիտության բարերար ազդեցությունը «մարդկային ընկերության
վրա», անհիմն դուրս բերել «կրոնական ավելորդապաշտությունները,
դրախտի և դժոխքի գաղափարները, պաշտանոգականներու հետադիմա-
կան պայքարը»: Ինկվիզիցիայի ժամանակաշրջանից վերցրած մի քանի
ցայտուն օրինակներով նա նշում է կրոնի, եկեղեցու հալածանքները նշա-
նավոր գիտնականների նկատմամբ, խաբույկի վրա նրանց այրելու
գեպերը:

Դարվիկից մի հետ կապված հարցերն այսպես է քննարկում. կյանքը,
օրդանիզմները չեն ստեղծվել իրարից անկախ և կարճ ժամանակամիջո-
ցում. կյանքի ծագման օրից մինչև մարդու առաջ գալն ահագին ժամա-
նակ է անցել, նրա տակով՝ «այնքան միլիոն և միլիոն տարիներ հաջոր-
դած են որ մարդկային ամբողջ պատմության ժամանակամիջոցը կանխա-
նա այս հսկա շրջանին տոջե» (էջ 4):

Ոչ միայն օրդանիզմներն են իրար հետ կապված, այլև մարդը կենդա-
նական ծագում ունի, երկարատև դարդապման, էվոլյուցիայի արդյունք են
նրա բոլոր օրդանները: Այս միտքը նա արտահայտում է կենդանի և պատ-
կերավոր ոճով: Մալաքյանը, մի քիչ շեղվելով շարադրության գիտական
ոճից, խոսեցնում է մարդու կենդանական նախահայրերին, այսպես.

«... Այն աչքերը, որոնցով կղիտեք բնության հիասքանչ և զգլխիչ
տեսարանները, ահա անոնց պարզը, անոնց առաջին փորձերը մեզ մոտ և
եթե մենք չունենայինք այս պարզ աչքերը, դուք այսօր կույր պիտի
ըլլայիք: Ձեր աչքքան վախճակ, այդքան ճարպիկ ձեռքերը առաջ եկած են
այս մեր կոշտ թաթերու կատարելագործումեն...» (էջ 5):

«Ձեր բերանը, լեզուն, տկտաները նուրբ և սիրուն են, բայց անոնք
մեր երախներու, մեր կտուցներու, մեր ժանիքներու բարեշրջումեն առաջ
եկած են...» (էջ 5):

«...Եվ ձեր ուղեղը որուն մեջ կը կենդրոնացնեք ձեր հոգին, զգացումը
և բանականությունը, մեր ողնածուծն է՝ որ աճած, ուռճացած, կատարե-
լագործված է, և առանց մեր ողնածուծին, դուք ուղեղե գրկված պիտի
ըլլայիք» (էջ 5):

Եվ այսպես, մի շարք այլ օրդանների նկատմամբ Մալաքյանը ըն-
թերցողին համոզում է, որ մարդը ոչ թե անկախ ստեղծագործության ար-
դյունք է, այլ դարդապել է կենդանիներից. նա վճռականորեն առում է.
«Մարդը հրաշքի գործ չէ, այլ միայն և միայն բնության, մայր բնու-
թյան հարադատ դավակր» (էջ 6):

Պալեոնտոլոգիան այն բիոլոգիական գիտությունն է, որի տվյալներն ամենապատշաճ կերպով ապացուցում են կյանքի աստիճանական և տևական դարգացումը պարզից գեղի բարդ ձևերը: Մալաքյանը նշում է, որ պալեոնտոլոգիայի տվյալները հաստատում են կենդանիների էվոլյուցիան և մարդու կենդանական ծագումը: «Ոչ ոք անգիտանալու է, — գրում է նա, — թե մարդու և բոլոր ողնաշարավոր կենդանիներու մարմինները միևնույն անգամադնական կազմվածքն ունին: Ոչ ոք անգիտանալու է, թե գեոմենք ունենք atrophie գործարաններ, բոլորովին անպետք և անգործածելի՝ որոնք մեր նախահայր կենդանիներու մոտ մինչև այժմ գտնվածներուն մնացորդները կը ներկայացնեն: Ոչ ոք անգիտանալու է, թե մարդը, ծնելի ասաջ, հոսթյան ասաջին ամիսներուն, մեր արդանդին մեջ հաջորդաբար կ'ըլլա կակղամորթ, ձուկ, սողուն, չորքոտանի, — բնությունը այսպես համառոտեր է պզտիկ ձևի մը տակ հին դարերու իր հրաշալի գործունեությունը...» (էջ 7—8):

Մալաքյանը պարզ ակնարկում է մարդու կենդանական ծագման ասոցմնարանական և անատոմիական ապացույցները, վերջինից ասանձնապես շեշտում է մնացորդ, այսպես կոչված, սուղիմենտար օրգանները, ասորաֆիտյի, հետզարդացման ենթարկված օրգանները, օրինակ՝ մարդու մոտ կույր աղիքի օրգանման հավելվածը, որ ժառանգված է բուսակեր նախահայրերից:

Բայց Մալաքյանը բնականոն ոչ հատուկ մի թերություն ունի այս հարցի նկատմամբ: Նա չի նշում կոնկրետ օրինակներ, մինչդեռ ոչ միայն այդ, այլև համապատասխան նկարները, որ բոլորովին բացակայում են, ավելի ցայտուն կդարձնեն նրա նկարագրությունը:

Դարվինից մը բնական օրենքների համաձայն լուսարանեց կենդանիների և բույսերի հարմարանքները միջավայրի պայմաններին: Օրգանիզմների աշխարհագրական բաշխումը, ասորածումը էվոլյուցիան սկզբունքի նոր լույսի տակ բնական օրենաչափություններով լուսարանվեցին: Մալաքյանը կանգ է առնում և այդ հարցերի վրա, նշում է և այն օրինակները, երբ որոշ կենդանիների տեղաշարժման ազդակը մարդն է հանդիսացել: Մալաքյանը փարատում էր ասորածված այն միտքը, թե ամեն մի օրգանիզմի ծագման հարցը կապված է այն վայրի հետ, որտեղ նա այժմ բնակվում է: Այս տեսակետից դուրս կ'լլա, որ միևնույն տեսակի ներկայացուցիչներն իրարից կտրված են, եթե հետավոր մայր ցամաքներում, ասորեր աշխարհագրական վայրերում են ապրում, ապա բոլոր տեղերում էլ իրարից անկախ են ասոջացել և ոչ թե մեկ մայր օջախում, որտեղից այս կամ այն կերպ ասորեր ժամանակաշրջաններում տեղափոխվել են: Մալաքյանը բերում է այսպիսի օրինակ, մինչև մարդու դուր նոր Զելանդիան գուրկ էր կաթնասուններից. «Եթե, — ասում է Մալաքյանը, — այս կզգիները երկար ժամանակ ասնամորներն զրկված էին, ոչ թե անկարող էին դանոնք սնուցանելու, այլ օրովհետև այս ասնամոր կենդանիները ճամբորդության միջոց չունենալով, չէին կրցած հան հասնիլ» (էջ 26):

Մարդու շնորհիվ այդ կզգիների վրա լավ բնակացած են եղել, կովը, հագարը, ոչխարը, այծը և այլ: Ինչպես տեսնում ենք, Մալաքյանը աշխատում է դարվինիզմի տեսանկյունով մոտենալ հարցին:

Պալեոնտոլոգիայի կապակցութեամբ Մալաքյանը խոսում է Կյուվիեի կատաստրոֆների թեորիայի մասին: Դա մի թեորիա է, որով իզեալիստ բնագետները ցանկանում էին պատճառաբանել, իզեալիստներն մեկնաբանել կրոնական գրույթներին հակասող՝ օրգանիզմների փոփոխութեան փաստը, բրածոների՝ որպես պատմական զարգացման վավերագրերի ունել գոյութունը: Կյուվիեի գրույթն էր՝ երկիրն ապրել է մի քանի հեղաշրջում. մահն մի հեղաշրջումից հետո առաջացել է նոր ֆաունա, նոր ֆլորա, ավելի բարդ, ավելի զարգացած ձևեր, որոնք, սակայն, կապ չունենին նախորդ մասնականաշրջանի ձևերի հետ: Լյաեյը 1930 թ. «Երկրաբանությունն հիմունքները» իր կլասիկ աշխատութեամբ հերքեց կատաստրոֆների թեորիան երկրադնդի զարգացման նկատմամբ, հաստատեց էվոլյուցիոն մոտեցումը երկրաբանութեան մեջ, սակայն միայն 1859 թվականին հաստատվեց օրգանիզմների ազգակցական էվոլյուցիայի փաստը: Բայց Կյուվիեի կատաստրոֆների թեորիան դեռ երկար մամանակ օգտագործվում էր իզեալիստների կողմից օրգանական աշխարհի փոփոխութեանների պատճառները կրոնական մեկնաբանութեանների հետ հաշտեցնելու համար: Կյուվիեի թեորիան հարմար էր դրա համար: Մալաքյանը նշում է, որ այդ թեորիան կորցրել է իր նշանակութեունը, քանի որ նա հանգում էր գերբնականին, «Կյուվիեի թեորիան ինկած էր,—ասում է Մալաքյանը,—որովհետև ուր որ հրաշք կ'մտնէ, հոն գիտութեունը գոյութուն ունենալէ կը դադարի» (էջ 30):

Մալաքյանը կյանքի ծագման հարցում նույնպես կանգնած է մատերիալիստական գրույթների վրա: Այս հարցի մասին Դարվինը չի խոսել: Դարվինի մի անհաջող արտահայտութեունն առաջին օրգանիզմների առաջ դալու մասին առիթ էր տվել կարծելու, թե այս հարցում Դարվինը դիմում է կրոնին: Այդ սխալ է, իհարկե: Ճիշտ է, Մալաքյանը, հենվելով Պաստյուրի աշխատութեանների վրա, նշում է, որ իսկապես բոլոր տվյալները Պաստյուրից առաջ և նրա մամանակ այն մասին, թե բնութեան մեջ օրգանիզմները ինքնածննդով են առաջացել անկենդան աշխարհից, հերքվեց: Մալաքյանն այս խնդրում չհետևեց նաև տատանվող որոշ հայ բնագետների, որոնք հրամարվեցին կամ խուսափեցին վերջնական կարծիք հայտնելու կյանքի ծագման մասին: Մալաքյանը, որպես մատերիալիստ բնագետ, չեկա՞վ այն եզրակացութեան, թե Պաստյուրի փորձերը հրապարակից խաղաղ վերացրին անկենդան աշխարհի նյութերից կյանքի առաջ դալու պրոբլեմը: Մալաքյանն այդ առիթով գրում է, «1860 թվականին ամենա Փաստահոտ հիմնապես տապալեց ինքնածին սերման գաղափարը և հաստատեց թե, զոնե այժմ որեւէ բույս կամ կենդանի արդի պայմաններուն տակ առանց սերմի չի կրնար հատաջ գալ» (էջ 32):

Մալաքյանն այս հարցում չհետևեց ճաղափարյանին, որը, ըստ երևույթին որոշ պայմաններից ազդված, հրամարվեց այդ հարցին պատասխանելու այնպես, ինչպես պահանջվում էր մատերիալիստ-գարվինիստից: Մալաքյանի տեսլով, կյանքի առաջացումն անկենդան նյութերից «զոնե այժմ... արդի պայմաններու տակ» տեղի չունի, իսկ եթե անցյալում կատարվել է այդ պրոցեսը, նա չի մխում:

Մալաքյանի աշխատութեան վերջին գլուխները շոշափում են հատկապես էվոլյուցիոն ուսմունքի, գարվինիզմի հարցերը: Նա որոշ պատմա-

կան ակնարկ է տալիս՝ սկսած անտիկ աշխարհից, ընթերցողի ուշադրությունը առանձնապես դրավում է անտիկ մատերիալիստ բնագետ-բանաստեղծ Լուկրեցիուս Կարի վրա, որ իր «Իրերի բնությունը» (De rerum naturae) կլասիկ պոեմով, որ իրենից ներկայացնում է մի գիտական էնցիկլոպեդիա, դրավեց համաշխարհային գիտությունների ուշադրությունը: Լուկրեցիուս Կարն իր պոեմում երկար կանգ է առնում անտիկ աշխարհի նշանավոր գիտնական Էմպեդոկլի հայացքները վրա՝ կյանքի ծագման մասին, օրգանիզմների բաղաձեռնության ծագման մասին: Էմպեդոկլի ֆանտաստիկ բացատրությունների մեջ կային միայն սաղմեր գոյություն կովի, բնական ընտրության, հարմարվողականության գաղափարների մասին, բայց, իհարկե, ըստ բովանդակության այդ գաղափարները ոչ մի նմանություն չունեին դարվինյան մեկնաբանության հետ:

Ձի կարելի ասել, որ Դարվինը զարգացրեց էմպեդոկլի կամ Լուկրեցիուս Կարի գաղափարները: Այս առթիվ Մալաքյանը գրում է. «Անշուշտ, Լուքրետիոսի գաղափարները սխալ են, բայց լատին բանաստեղծին հիմնական գաղափարը ճիշտ է, քանի որ բնության կույր ուժերը ջնջած են անկատար էակներու թերի կազմը, ճղճիմ էակները և թողած են միայն անոնք, որոնք կարող են գոյություն առօրյա պայքարը մղել, գոյություն կոխ՝ որ բնաշրջման վարդապետության հիմնաքարը պիտի կազմե մամանակակից գիտուններուն քով» (էջ 54):

Մալաքյանը համառոտակի թվարկում է մի շարք բնագետների, ինչպես Դը Մայե, Տրեիրանուս, Շլայդեն, Օկեն, Լամարկ և ուրիշներ, որոնք այս կամ այն չափով նպաստել էին էվոլյուցիոն գաղափարի զարգացմանը: Լամարկի մասին գրում է. «Իր «Կենսաբանական փոխափոխություն» (ճիշտը պիտի լինի՝ «Կենդանաբանության փոխափոխություն» — Ռ. Գ.) անուն աշխատության մեջ պարզեց գիտականորեն այն գաղափարը թե՛ կենդանական և բուսական տեսակները առանձնապես չեն ստեղծված և մեկը մյուսին սերած է կարգ մը փոփոխությունց շնորհիվ, որոնք դանդաղորեն տեղի ունեցած են մասնավոր պայմաններու ազդեցությամբ» (էջ 55):

Մալաքյանն իր դրքի՝ «Բնաշրջման հիմնական օրենքները» և «Տարվինականություն» գլուխներում խոսում է հետևյալ հարցերի մասին. 1. Սերման օրենք, 2. Աճման հարնչություն (correlation) օրենքը, 3. Ժառանգականության օրենքը, 4. Տեսակներու երկրաչափական բաղադաստեղծության և սնունդներու թվաքանական բաղադաստեղծության օրենքը, ապա էվոլյուցիայի հիմնական ազդակներին՝ գոյության կովի, բնական ընտրության, նաև արհեստական ընտրության մասին:

Մալաքյանի ընդհանուր եզրակացությունն այս է՝ արարիչը գիտությունը առջև դրած չունի: «Կյանքին և մարդուն ծագումը, — ասում է նա, — աստուծո մը վերագրողներուն համար, յուրաքանչյուր տեսակ նախապես և անհատապես ծնած են և մինչև այսօր միևնույն ձևը պահած»:

«...Ընդունիլ և ըսել թե աստված մը բոլոր կենդանիները, բույսերը և մարդը միակտուր ստեղծեց, ասիկա պարզապես մեր տգիտությունը խոստովանիլ է» (էջ 54):

Ամփոփելով ասածներս, պետք է նշենք, որ ըմ. Մալաքյանը արևմտահայ մտավորականների մեջ XIX դարավերջին և XX դարասկզբի այն սակավաթիվ գործիչներից է, որ բիոլոգիական պրոբլեմներին մոտեցավ

մատերիալիստական դիրքերից, պայքար մղեց դարվինիզմի իդեալիստ մեկնարանողներին դեմ: Նա պարզորոշ գրեցորեց իր դիրքը էվոլյուցիոն ուսմունքի, կյանքի ծագման նկատմամբ, չանցավ և մարդու ծագման հարցի կողքով, այլ կտրուկ կերպով դրեց և այս պրոբլեմի մատերիալիստական լուծումը:

* * *

Ինչպես սկզբում ասացինք, դարվինիզմն օգտագործվեց իդեալիստների կողմից ոչ միայն կրոնի հետ հաշտեցնելու ուղղությամբ, այլև քաղաքական նպատակներով: Դարվինիզմն օգտագործվեց կապիտալիստական հասարակարգի ներհակությունները պատճառարանելու, բիոլոգիական օրենքներով արդարացնելու համար: Չքաղաքական, գործազրկությունը, մարդկային ուժի անխնա շահագործումը, իմպերիալիստական գաղութային քաղաքականությունը, պատերազմները — այս բոլորը բուրժուական բնագետ և ոչ բնագետ դարվինիստները փորձեցին մեկնաբանել, Դարվինի ուսմունքից ելնելով: Ծնվեց, այսպես կոչված, սոցիալ-դարվինիզմը, որի ներկայացուցիչները մարդկային հասարակության և օրգանական աշխարհի դարդացման օրինաչափությունները նույնացրին, սոցիալական երկուսյիներն սկսեցին մեկնաբանել բիոլոգիորեն, դարվինիզմից ելնելով:

Մարքսիզմի կլասիկները՝ Մարքսը, Էնգելսը ուժեղ հարված հասցրին սոցիալ-դարվինիստներին. նրանք վեր հանեցին սոցիալ-դարվինիստական դրույթների դատարարային աստատը:

Հայկական միջավայրն էլ արձագանքեց այդ պայքարին. արևմտահայ մամուլում՝ «Շրկունք»-ում հանդես եկավ Էլեմը: Մարքսի, Էնգելսի աշխատություններին տեղյակ լինելով, Էլեմը մատերիալիստական տեսանկյունով մոտեցավ դարվինիզմին, հետևելով մարքսիզմի կլասիկների դրույթներին, պայքար մղեց սոցիալ-դարվինիզմի դեմ հայ իրականության մեջ:

Ուշագրավ է Էլեմի «Դարվինիզմը որպես հասարակական տեսություն» աշխատությունը («Շրկունք», 1912, №№ 1 — 8): Էլեմը ուսումնասիրել էր ոչ միայն Դարվինին, այլև նրա հետևորդներին՝ Հեկկելին, Հուբսլեյին, Դոգելին, Դելաժին ու Գոլդսմիտին, նաև սոցիոլոգներ Լորիային, Ֆերրին, ապա և անարխիզմի ականավոր տեսաբան Կրապոտկինին, որը հայտնի էր իր «Փոխօգնությունը որպես էվոլյուցիայի ազդակ» նշանավոր աշխատությամբ:

Էլեմը նախ նշում է, որ դիտության այլ բնագավառներն էլ «տարվինիզմի շնորհիվ բնաշրջումի գաղափարին հաղթանակով իրենց հիմքն իսկ հեղաշրջվեցան ու անոյ կերպարանափոխվեցան» (№ 1, էջ 19—20):

Թեև տարբեր դիտություններ իրար վրա ազդում են, բայց մեկ գիտության սկզբունքներն առելով՝ «չի կարելի տառացիորեն կիրառել ուրիշների մեջ», ասանց նկատի առնելու յուրաքանչյուրի ուսումնասիրության օրյակար, յուրահատուկ դրույթները, օրինաչափությունները: Այդպես դատելով, նա նշում է, թե ինչպես ծագեց սոցիալ-դարվինիզմը:

Նա ենթադրություն, որ Էլեմը XIX դարի սկզբի հայ մարքսիստ գործիչներից էր՝ Դարեգին Կոզիկյան: Նա ժնհում որոշ մամուլակ եղել է «Несра» թերթի գրաշարներից մեկը, ապա գալով Կովկաս, աշխատակցել է հայ մամուլին «Եսալեմ» կեղծանվան տակ:

«Ավասիկ, — գրում է նա, — այս ընդհանրացումներեն մեկն է տարվինիզմի հասարակագիտության մեջ կիրառումը, որով կջանան բացատրելու հասարակական մեկն երևույթ և շարժում միմիայն տարվինիզմի օրենքներով և սկզբունքներով» (էջ 20):

Նախքան բուն սոցիալ-դարվինիզմի քննադատականին անցնելը, էլեմը ընդհանուր գծերով ծանոթացնում է Դարվինի ուսմունքի սկզբունքներին, ապա տառնձնադեպ կանգ է առնում այն հարցի վրա, որն օգտագործեցին սոցիալ-դարվինիստները՝ գոյության կռիվ, նրա պատճառների և արտահայտությունների վրա: Հատուկ գլուխներում՝ «Կենսաբանություն և հասարակագիտություն», «Ընկերային տարվինիզմ» արդեն խոսում է սոցիալական և բիոլոգիական օրինաչափությունները նույնացնելու՝ սոցիալ-դարվինիստների գրույթի մասին, քննադատում է այդ մոտեցումը:

Էլեմն առարկում է այն բանի դեմ, որ բիոլոգիական գոյության կռիվն իր հետևանքներով նույնացնում են դասակարգային պայքարի հետ, նա դեմ է մարդկային հասարակության օրենքները օրգանական աշխարհի օրենքների հետ նույնացնելու տեսակետին: Էլեմը նշում է, որ մարդկային հասարակությունը միատարր չէ, հակադիր շահեր ունեցող դասակարգերից է կազմված, դեմ է և այն բանին, որ Մալթուսի ֆորմուլայից ելնելով պիտի բացատրել աղքատությունը, այսինքն այդ վերագրել մարդկության գերաճման և սննդի անբավարար քանակին, ինչպես այդ ֆորմուլան Դարվինը կիրառում էր կենդանական և բուսական աշխարհների նկատմամբ: Անհիմն է համարում մալթուսականների այդ գրույթը, քանի որ «Հարստությունը, — ասում է էլեմը, — տարածված չէ հասարակության մեջ, այնպես որ աղքատության պատճառը ոչ թե այն է, որ ազգաբնակչությունը չափազանց կաճի և տարուստի միջոցներ կնվազին, այլ պարզապես անոր համար, որ հարստությունը ինկած է որոշ դասի մը ձեռքը, գիզված ու կենտրոնացած հոն, առանց որևէ օգտակարության, զրկելով միևնույն ատեն մեծ զանազան հասարակություն մը ապրելու անհրաժեշտ միջոցներն» (էջ 64):

Եթե գերաճումը լիներ աղքատության պատճառ, իսկ ազգաբնակչության պակասելը՝ նպաստեր հարստությանը, ապա այդ տեսակետն ընդունելով, ասում է էլեմը, մեկն տեղ, որտեղ բնակչությունը պակասի, պետք է որ հարստությունը շատանա, այսպես, օրինակ՝ Միսսիսիպիի մեջ շատ մը կիսավայրենի ցեղեր գրեթե ոչնչանալու վրա են, և պետք էր, որ ըստ Մալթուսի, մեռնողներն ևս քոպ ջնացածները, քիչ ցած բլլալով՝ հարբատանային, մինչդեռ հակառակն է, որ կտեսնվի» (էջ 65):

Մի ուրիշ օրինակ. Քիլանտայի մեջ 18-րդ դարուն սոսկալի արտագաղթ մը սկսավ դեպի Ամերիկա...»:

«...Քիլանտայի մեջ ազգաբնակչության թիվը պակասելով, պետք է որ հարստանային, մինչդեռ, ընդհակառակն, կաղքատանային» (էջ 65):

Ուրեմն պարզ է, որ չի կարելի գեղավարվել Մալթուսի ֆորմուլայով, ինչպես այդ անում են սոցիալ-դարվինիստները: Սոցիալական երևույթները չի կարելի մեկնաբանել, գոյության կռիվի սկզբունքից ելնելով: Մենդի պակասությունը մարդկային հասարակության մեջ արհեստականորեն ստեղծված բան է: Մարդկանց համար սնունդը չի պակասի, եթե բնության բարիքները մարդու կողմից օգտագործվեն լրիվ և բաշխվեն արդարացի:

Էլեմբը նշում է, «Բնությունն այնքան հարուստ է և ճոխ, որ ավելին ունի, քան ինչ որ գոյություն ունեցող բերանները կը պահանջեն իրմե, դարձյալ պայմանով, որ արհեստական արդելքներ, մարդկային շարաշահումներ գոյություն չունենան» (էջ 65):

Քննադատելով Մալթուսի դրույթները, Էլեմբը միաժամանակ նշում է, որ նույնիսկ բնակչության մեջ չի կարելի ամենուրեք տեսնել գոյության կոխի: Բնության մեջ կա և համագործակցություն, Էլեմի արտահայտությունամբ՝ «խրեթոզություն», որ «նույնքան և թերևս ավելի մեծ ազդակ» է հանդիսանում առաջադիմության համար:

Էլեմի դատողությունն օրգանիզմների համագործակցության, փոխադարձ օգնության մասին չի հակասում դարվինիզմին: Դարվինն ընդունում է այդ ազդակն ևս, ինքն էլ օրինակներ է բերում: Կենդանական աշխարհում նկատվում են, այսպես կոչված, սիմբիոզ (կենակցություն), երբ տարբեր կենդանիներն օգնում են իրար, կա և հասարակական կյանք՝ ժամանակավոր, մշտական, այս փաստերը, իհարկե, չեն վերաբերում Դարվինի ուշադրությունից: Սակայն սոցիալ-դարվինիստները ծածկում են այդ երևույթը, առաջ քաշելով միայն կատաղի գոյության կոխը, որպես միակ ազդակ էվոլյուցիայի պրոցեսում: Այստեղից էլ անում էին այն եզրակացությունը, որ մարդկային հասարակության մեջ էլ միայն և միայն գոյության կոխը է նպաստում մարդկության զարգացմանը:

Էլեմբը ընդունում է, որ մարդկանց մեջ էլ կա գոյության կոխը, բայց նա տարբեր է ապստամբում տարբեր կերպ է արտահայտվում. դա այնպիսի գոյության պայքար չէ, ինչպիսին իշխում է կենդանական աշխարհում: Մարդկային գոյության կոխը, ասում է Էլեմբը, «չունի այն տիրապետություն մեծ շրջանակը, ինչ որ կա կենդանական հասարակություններում մեջ...»:

Էլեմբը հետևյալ կերպ է բնութագրում կենդանական գոյության կոխը, ապա և մարդու հարաբերությունը բնության նկատմամբ:

«...Գոյության կոխը,—գրում է Էլեմբը,—կենդանիների մեջ տեղի կունենա այն տեսակ պայմաններու, ուժերու ազդեցության տակ, որոնց մեջ կենդանին մասնակցության ոչ մեկ բաժին ունի և չէ կրցած այդ բնական պայմանները փոխել, հարմարեցնել իրեն և բնությունն է, որ տարբերային ուժով առաջ կը մղե գոյության կոխի գործողությունը, փոխելով ու հարմարեցնելով կենդանին զինքը շրջապատող պայմաններուն, անդին մարդը, շնորհիվ իր կտրած տնցած երկար դարերու միջոցով հավաքած փորձառություն ու մտավոր կարողության՝ կրցած է չափ ու սահման դնել բնության տնտանձ գործունեության և կերտել ու ձևափոխել միջավայրը ու պայմանները իր պետքին ու պահանջներուն համեմատ» (էջ 86):

Այսպիսով, պարզ չեղավում է մարդկային և կենդանական գոյության կոխի արտահայտություն օրակականին տարբերությունը: Շեղավում է բնական պայմաններին մարդու ախտիվ հարմարվելու, բնության վրա ազդելու, իր կյանքին հարմարեցնելու կարողությունը: Այս օրակական տարբերությունն արդեն մարդուն այնքան է հեռացրել կենդանուց, որ նույնացնել երկուսի զարգացման օրինաչափությունները չի կարելի: Նույնիսկ եթե բնական ընտրությունը կիրառենք դարվինյան մտքով, ինչպես անում են սոցիալ-դարվինիստները, Էլեմի ասելով, դարձյալ հակասությունների,

հակառակ դրույթների ենք դեմ գալիս: Ըստ Դարվինի՝ գոյության կռիվում վերապրում են ամենից լավ հարմարվածները և ոչ թե միայն ուժեղները: Եթե սոցիալ-դարվինիզմի տեսանկյունով մոտենանք մարդկային հասարակությանը, ապա փաստերը հակառակն են նշում: Էլեմն առում է. «Պատերազմը կլանում է լավերին, աղջիկը ամուսնանում է յուզոտ, դրամածիտ, փճացած երիտասարդի վրա»։ զա կապիտալիստական հասարակակարգի համար բնորոշ բնատրություններն են: Այնուհետև ավելացնում է. «Ներկայիս տիրող քափիթալիստական կարգերուն ներքև բազմը կխնդա միայն անոնց, որոնք ճարպիկ են, ամեն տեսակ ստոր խաղեր, էնթրիկներ սարքելու մեջ, և անհաջողության կմատնին անոնք, որ ուժեղ նկարագիր մը ունին» (էջ 87):

Այսպես ուրեմն, սոցիալ-դարվինիստների դրույթը՝ կիրառել դարվինիզմը մարդկային հասարակության նկատմամբ, անհիմն է: Հատուկ գլխում՝ «Իրերօգնության ազդակը» վերնագրով, էլեմը կանգ է առնում Դարվինի կողմից գոյության կռիվի գերազնահաստության հարցին: Այդ առթիվ էլեմը գրում է. «Ամենամեծ մոլորումն ու թյուրիմացությունը որ բրած են տարվինականներ և կարգ մը ընկերականներ, այդ՝ գոյության կռիվի գերի չափազանցությունն է» (էջ 193):

Մարքսը, մանավանդ Էնգելսը արդեն նշել էին Դարվինի թերությունն այդ հարցում: Դարվինի մի անհաջող արտահայտությունն իսկապես նշում է, որ Դարվինը փոքր չափով, կարծես, գոյության կռիվ տեսնում է նաև մարդկային հասարակության մեջ. ճիշտ է, նա մայթուսականների, սոցիալ-դարվինիստների նման չգարգացրեց այդ միտքը, ընդհակառակը, նույնիսկ ինքը նշեց, որ գերաճումը չի կարելի համարել կարևոր ազդակ մարդկանց նկատմամբ, քանի որ կան արհեստական միջոցներ աճման առաջն առնելու, կան նաև սնունդն ավելացնելու հնարավորություններ: Դարվինը չժխտեց նաև փոխադարձ օգնության նշանակությունը բնության մեջ: Էլեմը լավ ուսումնասիրել էր մարքսիզմի կլասիկներին, հավանական է, կարգացել էր Էնգելսի «Անտիգյուրինգը», լավ ծանոթ էր և Դարվինի ուսմունքին, այդ է պատճառը, որ գոյության կռիվի գերազնահաստության «մոլորումները», գոյության կռիվը սրպես միակ ազդակ ճանաչելը նա վերադրում էր ոչ թե Դարվինին, այլ «տարվինականներին» (նկատի է առնում՝ սոցիալ-դարվինիստներին — Ռ. Գ.) և կարգ մը ընկերաբաններին» (գարձյալ սոցիալ-դարվինիստական սոցիոլոգներին — Ռ. Գ.):

Այս առթիվ էլեմը գրում է.

«Տարվինականներու և ընկերաբաններու այս փաստարանությունը տեղի կունենա կամ գիտնականի հատուկ կուրսություններով և կամ որոշ նկատումներու իբր հետևանք, որովհետև չեն տեսներ ոչ միայն զիրենք շրջապատող իրականության մեջ գոյություն ունեցող գոյամարտեն դատ սերիշ նույնքան և ավելի մեծ դեր խաղացող իրերօգնության, համերաշխության ոգին, այլև անոնք չեն կրնար նշմարել և կամ այդպես կը ձևացնեն նույնիսկ Տարվինի — իրենց վարդեալին — այս վերջին ազդակին ընծայած կարևորությունը՝ մանավանդ մարդկային հասարակության մեջ: Տարվին որքան որ գոյության կռիվի սկզբունքը երևան հանեց կենդանական հասարակության մեջ իբրև բնատրության միջոց, բայց այն չեղանց նաև համե-

ընդհանուր դերը, և այս երկուքին զուգընթացարար ունեցած ազդեցությունը կենդանական հասարակություններու մեջ» (էջ 194)։

Դարվինը բազմաթիվ օրինակներ է բերում փոխադարձ օգնություն վերաբերյալ։ Էլեմն էլ այդ հաստատում է, առանձնապես շեշտում դրանշանակությունը, նշելով այդ հարցում նաև Կրապուտկինի «Փոխադարձ օգնությունը որպես էվոլյուցիայի ազդակ» աշխատությունը, որտեղ բերված են կենդանական աշխարհում նկատվող փոխօգնության բազմաթիվ հետաքրքիր օրինակներ։

Ի վերջո, էլեմը գրեւորում է սոցիալ-դարվինիստների գրույթների դասակարգային էությունը։ «Սոցիալ-դարվինիստները, — ասում է էլեմը, — մասնավոր դիտումով՝ ճշնում են արդարացիել և պահպանել «արդի հասարակական կազմը և անոր ամեն մեկ հաստատությունները» (էջ 197)։

Ապա ավելի որոշակի է արտահայտվում այն մասին, որ չի կարելի դարվինիզմն օգտագործել սոցիալ-դարվինիստական գրույթների համար։ Նա գրում է. «Սխալ են այն հեռանկարները, որոնք կհանվեն տարվինիզմին ընկերավարության դեմ հակադրելու համար» (էջ 197)։

Անցյալի և արդի սոցիալ-դարվինիստներն իրենց գրույթները հիմնավորելու համար սխալ են մեկնաբանում դարվինիզմը, օգտագործում են Դարվինի թերի հայտնած, որոշ պայմաններից դրված, քողարկված մըտքերն այն ուղղությամբ, որպեսզի դարվինիզմը գուրս բերեն իդեալիստական ուսմունք, կրոնի հետ համատեղվող, ապա և կապիտալիստական հասարակարգի դոյության կայունությունը հիմնավորող ուսմունք։ Էնդելսը և Մարքսը արդեն ժամանակին նշեցին այդ ճիգերի ապարդյուն լինելը, անհիմն փորձերը, բայց միևնույն ժամանակ վեր հանելով դարվինիզմի թերի կողմերը, շեշտեցին դարվինիզմի սեռյույցիոն, հակակրոնական, մատերիալիստական էությունը։

Արևմտահայ գրականության մեջ էլեմն այդ տեսանկյունով էլ պաշտպանեց դարվինիզմը հայ սոցիալ-դարվինիստներից, հայ կղերականներից և այն բնագետներից, որոնք ճշնում են դարվինիզմի ու կրոնի միջև հաշտություն կամուրջ գցել, որոնք ճշնում էին դարվինիզմով մեկնաբանել մարդկային հասարակության օրինաչափությունները։

Р. Б. ГАБРИЕЛЯН

ОТКЛИКИ УЧЕНИЯ ДАРВИНА В ЗАПАДНО-АРМЯНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Р е з ю м е

Среди западно-армянских деятелей, как убежденные сторонники учения Дарвина, выделялись Малакян и Элем. Оба выступали в защиту материалистических идей дарвинизма, подвергнув критике идеалистов-комментаторов учения Дарвина.

Малакян в книге „Бог перед наукой“ (1911) подробно комментирует основные идеи дарвинизма, выявляя их материалистическую сущность, и обосновывает несовместимость науки и учения Дарвина с

религией. Касаясь проблем вида, предшественников Дарвина, основных законов дарвинизма, он приводит доказательства (сравнительно-анатомические, эмбриологические, палеонтологические) эволюции организмов, а также животного происхождения человека. В вопросе о происхождении жизни, в отличие от большинства западно-армянских деятелей (в том числе и известного натуралиста Тагаваряна) Малакян придерживается материалистических позиций.

Элем—первый среди западно-армянских деятелей учение Дарвина оценивает с точки зрения марксизма. Высказывания Элема выявляют его знакомство с трудами классиков марксизма, ряда натуралистов (Дарвина, Геккеля, Гексли и др.), социологов (Лориа, Ферри и др.).

В пространном очерке „Дарвинизм как общественное явление“ („Еркунк“, Константинополь, 1912, № 1—8) Элем высоко оценивает значение труда Дарвина, подвергает критике буржуазных комментаторов дарвинизма—социал-дарвинистов и мальтузианцев. Выявляет классовый характер положений социал-дарвинистов, сводящих социальные закономерности к биологическим, он резко критикует мальтузианцев, доказывая необоснованность сведения классовой борьбы к биологической борьбе за существование.